Filozof presnosti – Henri Bergson

Renáta Kišoňová

V tomto roku si pripomíname 150. výročie narodenia francúzskeho filozofa s obrovským myšlienkovým vplyvom Henriho Bergsona. Filozofická obec si ho vybavuje ako vynikajúceho rečníka a spisovateľa, ktorý sa síce vyjadruje elegantne, ale nie komplikovane, ako filozofa, ktorý celý tvorivý život upozorňoval, že „čas nie je priestor" a oslobodzoval všetky časti nášho vnútorného života od pevnosti a strnulosti v prospech neustálej zmeny a diania. Bergsonova filozofia mala však aj druhú, „hlbšiu" tvár: išlo o filozofiu *presnosti.* „Nič filozofii doteraz nechýbalo tak ako presnosť."[1] Koncepcia presnosti mala byť akousi platformou, na ktorej bolo možné postaviť kritiku všetkých filozofických systémov, v ktorých má metóda (alebo jazyk) prednosť pred prispôsobením sa ozajstnej, živej, žitej, *vécue* skutočnosti (Bergson na mnohých miestach svojej tvorby otvorene kritizoval Kanta, ale aj Hegela a pozitivistov, ktorých doktrína mala v jeho dobe veľký vplyv).

Život,dielo[2]

HenriLouis Bergson sa narodil v Paríži 18. októbra 1859 židovským rodičom. Jeho matka Catherine Levinson bola Angličanka (takže Bergsonov materinský jazyk bol anglický) a otec Michel bol hudobník pôvodom z Poľska. Okrem Henriho mali ešte troch synov a tri dcéry. Časť detstva prežil Bergson v Londýne. Keď mal osem rokov, rodina sa vrátila do Paríža a on sa stal žiakom na Lycée Concordet. Jeho prvotným záujmom bola matematika a prírodné vedy. V roku 1877 uverejnil v *Annales mathematiques* riešenie náročnej geometrickej konštrukcie. O rok neskôr na veľké sklamanie svojich profesorov zanechal matematiku a odišiel študovať filozofiu na École Normale Supérieure.

Po absolvovaní štúdia vyučoval filozofiu na lýceu v Angersa v Clermont Ferand. Medzitým publikoval niekoľko kratších štúdií (*La Spécialité, Sur la politesse, De lasimulation inconsciente dans l´état de la hypnose*). V roku 1889 obhájil dizertáciu *Essai sur les donné esimmédiates de la conscience* (v slovenskom preklade *Esej o bezprostredných danostiach vedomia*) a latinskú dizertáciu *Quid Aristoteles de locosenserit* (*Aristotelove názory o mieste*). O dva roky neskôr sa Bergson oženil so sesternicou Proustovej matky slečnou Weilovou. Potom prišla na rad jeho veľká práca *Matière et mémoire* (v českom preklade *Hmota a paměť*), vymenovanie za profesora starovekej filozofie na Collège de France, esej *Le Rire* (v slovenskom preklade *O smiechu*).V roku 1901 bol vymenovaný za člena Akadémie politických a morálnych vied. Nasledujúce roky prednášal na katedre modernej filozofie. Z prednášok, v ktorých sa venoval najmä problémom vývoja, slobody, vôle publikoval svoje kľúčové dielo *Évolution créatrice.* Toto bola éra „Bergsonovho kultu". Jeho prednáškové *štvrtky* sa stali udalosťou, prednáškové sály boli preplnené, Bergsonove práce sa prekladali do mnohých jazykov, diskusie s ním viedli B. Russell, W. James,E. Gilson, básnik T. S. Eliot a mnohí ďalší intelektuáli. Francúzska akadémia vied ho zvolila za svojho člena (ako prvého Žida v histórií).

Na začiatku prvej svetovej vojny sa nechal Bergson na Collège de France zastupovať Eduardom le Royom, aby mohol aktívne podporovať francúzsku vládu a zúčastňovať sa diplomatických misií v USA. Po prvej návšteve USA bol presvedčený, že mier môže prísť len z Washingtonu. Počas ďalšej návštevy USA sa stretol s prezidentom Wilsonom. Po stretnutí Bergson prehlásil: „zažil som neopakovateľné hodiny. Francúzsko bolo zachránené. Zažil som najväčšiu radosť vo svojom živote."[3] V nasledujúcich mesiacoch Bergson spolupracoval s Wilsonovou vládou pri formovaní Spoločnosti národov a stal sa prezidentom Komisie pre kultúrnu spoluprácu. V roku 1921 sa zo zdravotných dôvodov definitívne vzdal profesúry na Collège de France. Zhoršujúca sa artritída ho donútila vzdať sa i činnosti v Spoločnosti národov. V roku 1928 získal Nobelovu cenu za literatúru – „za bohatstvo životodarných myšlienok a brilantnosť ich podania". Takmer celkom imobilný Bergson odišiel z verejného života,aby v roku 1932 prekvapil intelektuálnu verejnosť svojou poslednou veľkou prácou *Le Deux sources de la morale et dela religion* (v slovenskom preklade *Dva pramene a morálky*). Počas druhej svetovej vojny mu nemecké okupačné jednotky ponúkli „čestnú výnimku zo židovských zákonov", ktorú Bergson odmietol. 3. januára 1941 zomrel vo veku 82 rokov.

Sloboda

Bergson sa už vo svojej dizertácii predstavil ako mysliteľ s originálnou koncepciou slobody. Sloboda je preňho najsamozrejmejšou skúsenosťou každého z nás. Akoby nič prirodzenejšie a samozrejmejšie ani neexistovalo. Bergson zásadne odmieta akúkoľvek deterministickú koncepciu, podľa ktorej hmota, človeka jeho psychické stavy sú určované fyzikálnymi stavmi. Bergson s takýmto tvrdením zásadne nesúhlasí, pričom „pripúšťa, že hmotné pôsobenie možno merať, že teda vždy má určitú veľkosť, kvantitu, ale namieta, že stavy nášho vedomia merať nemôžeme, lebo nie sú kvantitou, ale kvalitou."[4]

Kauzalita a zákony, ktoré platia vo svete hmoty sa nedajú podľa Bergsona vzťahovať na našu vôľu, na náš *vnútorný* svet. A hoci veda s vysokou pravdepodobnosťou meria a predvída pohyb planét, hviezd, zatmenie Slnka, Mesiaca a množstvo astronomických javov,nepredvída činy vôle: „... dôvody, ktoré umožňujú predvídať astronomické javy, práve znemožňujú vopred určiť čin vyvierajúci zo slobodnej činnosti."[5]

Podľa Bergsona slobodu nie je možné definovať, veď akákoľvek definícia znamená *oklieštenie*, *zneslobodnenie*, *umŕtvenie,* a to by znamenalo dať za pravdu determinizmu. „Slobodou nazývame vzťah konkrétneho ja k činu, ktorý vykoná. Tento vzťah je nedefinovateľný práve preto, že sme slobodní. Rozoberať totiž možno vec, ale nie pokrok; rozkladať môžete predmet v priestore, ale nie trvanie."[6] Každá otázka, ktorá sa podľa Bergsona pýta na slobodu, sa vlastne pýta, *či je možné adekvátne znázorniť čas priestorom*. Minulý čas spriestorniť možno, no neplatí to pre čas, ktorý práve plynie. „A slobodný čin sa odohráva v čase, ktorý plynie, a nie v čase uplynulom."[7] Všetky nesprávne interpretácie slobody vznikajú potom z toho, že sa snažíme dať trvaniu tie isté vlastnosti ako telesám v priestore. Bergson na doplnenie úvah o slobode podáva i veľmi originálny názor, že *skutočné* sa stáva *možným,* a nie naopak (*Lapensée et le mouvant,* v českom preklade *Myšlení a pohyb*).

Bergson to rozvádza nasledujúcim spôsobom: môžem si veľmi podrobne predstavovať, čo sami v nasledujúcich chvíľach, dňoch prihodí, ale „aká chudobná, abstraktná a schematická je moja predstava v porovnaní s tým, čo potom nastane!“[8] Skutočnosť, uskutočnenie so sebou vždy prináša nejaký nepredvídateľný moment,neuhádnuteľný detail. Bergson ostro kritizoval všetky náuky, ktoré zneuznávali novosť každého okamihu tvorivej evolúcie. V týchto teóriách sa skrýva predstava, že možné je menej než skutočné a že možnosť veci predchádza jej existenciu.

To znamená, že veci (dianie, dejiny) sú vopred predstaviteľné, myslené, a teda jestvujúce ešte pred svojím uskutočnením. Podľa Bergsona je to nezmysel. V tejto súvislosti spomína príklad, keď sa ho počas svetovej vojny novinári pýtali, ako si predstavuje budúcnosť literatúry. „... prehlásil som, že si ju vôbec nepredstavujem. – ‚Nevidíte teda aspoň nejaké možné smerovanie? Pripusťme, že sa nedajú predvídať detaily; ako filozof však máte prinajmenšom určitú predstavu o celku. Ako vidíte napríklad veľké dramatické dielo zajtrajška?‘ – Stále sa mi bude vybavovať prekvapenie redaktora, keď som mu odpovedal: ‚Ak by som vedel, aké bude veľké dramatické dielo zajtrajška, napísal by som ho.‘“[9] Redaktor (podobne ako deterministické teórie) chápal budúce dielo ako čosi, čo už teraz nejakým spôsobom existuje a je uzamknuté v skrinke s možnosťami. Nato ešte Bergson vtipne dodáva, že on ako filozof by mal mať od tej skrinky kľúč.

„Diskusie okolo slobody voľby ustanú, ak sa nám podarí zachytiť samých seba tam, kde skutočne sme, teda v konkrétnom trvaní, v ktorom myšlienka nevyhnutnej determinácie stráca akýkoľvek význam.“[10]

Trvanie

Jedným z kľúčových pojmov Bergsonovej tvorby je *trvanie (durée)*. Sloveso *durer,* trvať, vytrvať má význam blízky pojmom ležať, nerobiť nič, zotrvať, byť namieste. No Bergson má na mysli pravý opak týchto pojmov, *trvaním* myslí neustálu evolúciu, život. „Živá bytosť tak zo samej svojej podstaty trvá; trvá práve preto, že bez prestania produkuje niečo nové: toto produkovanie sa totiž nezaobíde bez hľadania a hľadanie bez tápania.“[11]

Bergsonna niektorých miestach zamieňa sloveso *trvať* so slovesom *žiť.* Nájdeme uňho i vyjadrenie: „*L´organizme qui vit estchose qui dure*“ (Organizmus, ktorý žije, je vec, ktorá trvá).[12] Bergsonovo porozumenie výrazu *trvanie* je totožné, alebo presnejšie približujúce sa výrazom *produkcia, hľadanie, tápanie, žitie. Trvanie* je podľa Bergsona v čase, takže je nedeliteľné, „časový sled nesmie byť chápaný ako rozlíšenie na ‚predtým‘a ‚potom‘; to by sa rovnalo ich postaveniu ‚vedľa seba‘, t. j. zámene za priestor“.[13]Najznámejší Bergsonov príklad čistého trvania je melódia (Bergson, ako milovník symfónií a syn učiteľa hudby veľmi často používal príklady z oblasti hudby), teda sled tónov, ktoré splývajú v dynamický celok, z ktorého sa nedajú vydeliť časti. Aby vznikla melódia, musíme spájať a rozdeľovať identické tóny, musíme chápať rozdiel medzi okamihmi, kedy trvá jeden tón, a tónmi, ktoré sa vystriedajú v jednom okamihu.[14]

Hmota a pamäť – v tejto práci, ktorej axiómou je *neredukovateľnosť ducha na hmotu,* sa Bergson predstavil ako dualista, ktorý sa chce dištancovať od jednoduchého materializmu i idealizmu. Jeho dualizmus afirmuje realitu hmoty (ktorú definuje ako *obraz*)[15] aj realitu ducha. Hmota a duch neexistujú oddelene, samé o sebe vo forme nejakej „čistej“ hmoty a „čistého“ ducha. To, čo im dáva reálnu existenciu, je ich *vzťah.* Akú úlohu zohráva v tomto vzťahu podľa Bergsona mozog? Mozog je takisto len obrazom, tvorí súčasť hmotného sveta, preto je nelogické nazdávať sa, že hmotný svet existuje v mozgu – celok nemôže existovať v časti. Jeho úloha nespočíva vo vytváraní predstáv. Spomienky a predstavy nemožno podľa Bergsona chápať ako hmotné, majú časovú, nie priestorovú povahu. Rozlišovať medzi duchom a hmotou na základe rozľahlosti, priestoru nemá zmysel. Dualizmus ducha a tela treba formulovať podľa Bergsona skôr z hľadiska času než priestoru.[16]

Smiech

Bergsonsa v eseji *Le Rire* nepokúšalo definíciu smiechu a komična, skôr skúmal, čo nám je smiešne, kedy sa smejeme. „Komično vyvoláva iba človek. Krajina môže byť krásna, pôvabná,jedinečná, bezvýznamná alebo škaredá, ale nikdy nebude smiešna. Smejeme sa zvieraťu, pretože nás zrazu prekvapilo ľudským správaním či výrazom.“[17] Ďalší moment, na ktorý Bergson upozorňuje, je necitlivosť, ktorá zvyčajne smiech sprevádza. Len čo pocítime empatiu s človekom, ktorý sa potkol na banánovej šupke, nemôžeme sa smiať. Množstvo vážnych a tragických udalostí by sa podľa Bergsona zmenilo na tragédiu, ak by sme sa izolovali od citu. Dôležitou podmienkou pre vznik komického je teda nevyhnutný odstup, zatemnenie citu.Tretí fakt, na ktorý Bergson obracia pozornosť, je ten, že smiech potrebuje ozvenu. „Komično by sme si nemohli vychutnať, keby sme sa cítili osamelí... koľkokrát už bolo povedané, že smiech divákov v divadle je tým mohutnejší, čím viac je sála zaplnená?“[18] Bergson vidí mechanizmus smiechu v tuhosti, strnulosti, zotrvačnosti. Uvádza príklad človeka, ktorý s matematickou presnosťou vykonáva všetky svoje činnosti. Nejaký zlomyseľník mu však pozmenil predmety navôkol. A tak sa náš človek chce posadiť na stoličku a spadne na zem, chce namočiť pero do kalamára a vytiahne blato a podobne. Obeť je komická – mala by svoj pohyb zastaviť, alebo pozmeniť, ona však pokračuje ďalej naučeným spôsobom. Smejeme sa na jej mechanickej strnulosti.[19] Bergson sa opäť preukazuje ako majster slova a znalec literatúry (v eseji nájdeme prenikavé analýzy najmä Molièrových komédií a Cervantesovho *Dona Quijota*). Smiech má podľa neho kritickú, nápravnú a socializačnú funkciu. Predstavuje akési spoločenské gesto, ktoré pokára, zahanbí toho, kto nie je schopný vnímať slobodnú tvorivosť, neustálu premenlivosť, pružnosť skutočnosti. Strápňuje rôzne spoločenské extrémy, a tým ozdravuje spoločnosť. Netreba sa však domnievať, že smiech je čosi láskavé a dobrosrdečné. Jeho liečba podľa Bergsona spočíva práve v tom, že je bezcitný.

Evolúcia

Jedným z prvých mysliteľov, ktorí sa zaoberali evolúciou vo filozofickom kontexte, bol práve Bergson. Bergsonovo myslenie spočiatku značne inšpiroval a ovplyvňoval Herbert Spencer. Postupne sa však so Spencerovými myšlienkami rozchádzal. „Pôvodne som mal v úmysle prepracovať, doplniť a upevniť túto časť Spencerovho diela. Pokúšal som sa o to s použitím všetkých síl. Tak som bol privedený k myšlienke Času. Tu ma čakalo prekvapenie.“[20]

Bergson si uvedomil to, čo sa stalo pre jeho filozofický koncept príznačné, že „... čas, ktorý má v evolučnej filozofii hlavnú úlohu, uniká matematike. Jeho podstatou je plynúť, žiadna z jeho častí tu ešte nie je a už sa ukazuje ďalšia... ako ale mohla Spencerova filozofia, evolucionistické učenie vytvorené k tomu,aby sledovalo skutočnosť v jej pohyblivosti, v jej pokroku a vnútornom zrení, zatvárať oči pred tým, čo je samotnou zmenou?“[21] Bergson prepracoval spencerovský evolucionizmus novým nazeraním problému evolúcie života, ktoré bralo do úvahy skutočný čas, respektíve trvanie, plynutie, dynamiku, zmenu. Bergson nechápe evolúciu z pohľadu finalizmu ani mechanizmu. Proti mechanizmu a statickosti všade stavia tvorivosť a vitalitu, príroda má svoj poriadok, no nejde o nehybné a automatické

usporiadanie: „... jedna i druhá náuka nechce vidieť v kolobehu veci, alebo prosto vo vývoji života, nijaké nepredvídateľné tvorenie formy. Mechanicizmus vidí v realite iba aspekt podobnosti alebo opätovania. Je teda ovládaný zákonom, že v prírode je iba rovnaké, produkujúce zasa rovnaké. “[22]

Evolúcia je od počiatku rozvinutím *vzmachu*. Nemá konvergentný charakter, „vývoj, o ktorom hovoríme, nedeje sa nikdy v zmysle združovania, ale rozlučovania *(disociácie)*,nikdy v zmysle súbežnosti, ale rôznobežnosti síl.“[23] Keď sa roztrieštil pôvodný vzmach, vznikli z neho tri kvality: *torpeur, intelligence, instinct.* V štyroch evolučných prúdoch (pôvodná jednota, rastlinstvo, živočíšstvo, ľudstvo) sú tieto kvality prítomné v inom pomere: „pôvodnej jednote je najviac blízky inštinkt. Rastliny povstali z prúdu životnej sily, ktorý bol nadaný prebytkom tuposti – sú živé, ale nejako divne, akoby nie dosť. U živočíchov prevládli prúdy obohatené jednou z dvoch zostávajúcich kvalít. K ľudským bytostiam sa prepracoval prúd obohatený intelektom...“[24]

Človek je pre Bergsona v istom zmysle hranicou a cieľom vývoja, avšak bez determinovaného plánu či projektu. Keď sa objavil život, iba v jedinom bode bola prekážka odstránená a iba v jedinom smere prešiel impulz slobodne.[25] „Tú slobodu registruje ľudská forma. Všade inde okrem človeka bolo vedomie zahnané do slepej uličky; iba s človekom sledovalo ďalej svoju dráhu.“[26]

Intuícia a intelekt

Bergsonov filozofický koncept je založený na metóde intuície, preto je jeho filozofia známa aj ako *intuitivizmus.* Problému intuície sa venoval v celej svojej tvorbe, no dlho váhal, či má vôbec používať pojem intuícia. „Zo všetkých termínov, ktoré označujú určitý spôsob poznania, je intuícia stále tým najvhodnejším; a predsa prispieva k nejasnostiam.“[27]

Vývoj živočíšnej ríše sa konal v dvoch líniách, jedna viedla k inštinktu (intuícií), druhá k intelektu. *Inštinkt* ani *intelekt* sa nikdy nenachádzajú v čistom stave, ako tvrdil Bergson, niet intelektu, v ktorom by sme nenašli stopu inštinktu, a rovnako niet inštinktu, v ktorom by sa nedal nájsť intelekt.[28] Intelekt je schopnosť vyrábať a obmieňať toto vyrábanie. Inštinkt zasa organizuje nástroje, ktoré bude používať. „Sú veci, ktoré je jedine intelekt schopný hľadať, avšak ktoré sám od seba nikdy nenájde. Tieto veci mohol by nájsť jedine inštinkt; nebude ich však nikdy hľadať.“[29] Intelekt sa cíti slobodný tam, kde zaobchádza s mŕtvou hmotou. Najvšeobecnejšia vlastnosť hmoty je rozpriestranenosť a intelekt sa potom„bez obtiažnosti vyvíja len v priestore...“[30] Intelekt podľa Bergsona nie je prispôsobený myslieť vývoj vo vlastnom zmysle slova, keďže každé dianie si predstavuje ako rad stavov, ktoré si rozloží v podrobnejší sled a tak podobne do nekonečna.

Intuícia je naopak prispôsobená samotnej forme života. Dáva nám vec samotnú, intelekt z veci uchopuje iba priestorovú transpozíciu alebo povedané Bergsonovými slovami metaforický preklad.[31] Bergsonova intuícia je v trvaní, dokonca možno povedať, že je trvaním – myslieť intuitívne znamená myslieť v trvaní.

Dva pramene morálky a náboženstva

V poslednom veľkom spise *Les deux sources de lamorale et de la religion* aplikoval Bergson svoje predošlé skúmania vývoja, slobody, intuície, ducha, tvorivosti na oblasť etiky a náboženstva. Vďaka nim rozlišuje statickú a dynamickú morálku. Kým prvá je založená na zákonoch, povinnostiach a strachu, podstatou druhej je otvorenosť, tvorivosť, láska. Túto morálku tvoria výnimočné osobnosti (proroci, mystici, zakladatelia náboženstiev). Morálka má aj svoj spoločenský fenomén, v ktorom sa neustále zdôvodňuje, a tým je náboženstvo. Aj náboženstvo preto rozlišuje Bergson na statické (uzavreté, mýtické) a dynamické (otvorené). Statické náboženstvo pôsobilo v raných fázach vývoja ľudstva ako regulátor uplatňovania dynamickej sily tvorivého élánu. V neskorších vývojových fázach pôsobilo strnulo a spiatočnícky. Dynamické náboženstvá vychádzajú z intuitívneho nazerania životného élánu. Tento proces sa v spoločnosti uskutočňuje predovšetkým cez mystikov a svätcov (Bergson najpozitívnejšie hodnotí kresťanskú mystiku). Dynamické náboženstvo nie je založené na strachu, tabu, autorite ani fatalizme.

Bergsonov vplyv na kultúru najmä v prvej tretine 20. storočia bol rozsiahly. Nadchol literárnych modernistov, odvolávali sa naňho talianski futuristi, surrealisti, pragmatisti, kriticky sa s ním vyrovnával Einstein a súdobá fyzika, rovnako neskorší fenomenológovia Merleau-Ponty, Ricoeur, postštrukturalista Deleuze a mnohí ďalší. Hoci niektoré z jeho myšlienok s novými výsledkami vedy zastarali (najmä skúmania evolúcie), väčšina ostala aktuálna pre dnešných filozofov náboženstva, antropológie, fenomenológov, estetikov...

Li t e r a t ú r a

BERGSON, H.: Esej o bezprostredných danostiach vedomia. In: *Filozofické eseje.*Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970.
BERGSON, H.: *Hmota a paměť.* Praha: OIKOYMENH 2003.
BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha:Mladá Fronta 2003.
BERGSON, H.: *Smích.* Praha: Naše vojsko 1993.
BERGSON, H.: *Vývoj tvorivý.* Praha: VydavatelstvíJana Laichtera 1919.
ČAPEK, J.: Bergsonovo pojetí svobody. In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha: OIKOYMENH 2003.
KOUBA, P.: Pohyb medzi časem a prostorem. In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha: OIKOYMENH 2003.
MARKOŠ, A.: Přírodní zákony a evoluce. In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha:OIKOYMENH 2003.
URL:<http://plato.stanford.edu/entries/bergson/>, [cit. 2009-05-18].

Mgr. Renáta Kišoňová, PhD.
Katedra filozofie
Filozofická fakulta TU v Trnave
Hornopotočná 23
Trnava
renata.kisonova[zavináč]gmail.com

[1] BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha: MladáFronta 2003, s. 11.
[2] Biografické údaje sú z URL: <http://plato.stanford.edu/entries/bergson/>, [cit. 2009-05-18].
[3] Tamže.
[4] ČAPEK, J.: Bergsonovo pojetí svobody. In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha: OIKOYMENH 2003, s. 68.
[5] Tamže, s. 130.
[6] BERGSON, H.: Esej o bezprostredných danostiach vedomia.In: *Filozofické eseje.*Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970, s. 146.
[7] Tamže, s. 147.
[8] BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha: Mladá Fronta 2003, s. 99.
[9] Tamže, s. 109.
[10] Tamže, s. 169.
[11] Tamže, s. 101.
[12] Tamže, s. 166.
[13] KOUBA, P.: Pohyb medzi časem a prostorem. In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha: OIKOYMENH 2003, s. 92.
[14] Tamže, s. 93.
[15] Porov. BERGSON, H.:*Hmota a paměť.* Praha: OIKOYMENH 2003, s. 16.
[16] Tamže, s. 165.
[17] BERGSON, H.: *Smích.* Praha: Naše vojsko 1993, s. 16.
[18] Tamže, s. 17.
[19] Tamže, s. 18.
[20] BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha: Mladá Fronta 2003, s. 12.
[21] Tamže, s. 14.
[22] BERGSON, H.: *Vývoj tvorivý.* Praha: Vydavatelství Jana Laichtera 1919, s. 70.
[23] Tamže, s. 164.
[24] MARKOŠ, A.: *Přírodní zákony a evoluce.* In: *Filosofie Henri Bergsona.* Praha: OIKOYMENH 2003, s. 168.
[25] Porov. BERGSON, H.:*Vývoj tvorivý.* Praha: Vydavatelství Jana Laichtera 1919, s. 360.
[26] Tamže, s. 360.
[27] BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha: Mladá Fronta 2003, s. 32.
[28] Tamže, s. 189.
[29] Tamže, s. 210.
[30] BERGSON, H.: *Myšlení a pohyb.* Praha: Mladá Fronta 2003, s. 85.
[31] Tamže, s. 78.